

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра педагогіки та управління навчальним закладом

Дипломна робота магістра

з теми:

**ПАРТНЕРСТВО ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ І СІМ'Ї У
ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ**

Виконала: студентка 6 курсу,
групи DOb1-M17z
спеціальності 012 Дошкільна освіта
Масловська Ольга Олександрівна

Керівник:
Федорчук В.В.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки
та управління навчальним закладом

Рецензент:
Бабюк Т.Й.
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри теорії та методик
дошкільної освіти

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ І СІМ'Ї У ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	
1.1. Роль співпраці педагогів ЗДО і батьків у виховній роботі з дітьми.....	7
1.2. Патріотичне виховання як важливий чинник формування дитячої особистості.....	32
1.3. Сучасні форми організації спільної діяльності педагогів ЗДО і батьків щодо патріотичного виховання дітей.....	45
Висновки до 1 розділу.....	56
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ОРГАНІЗАЦІЇ ПАРТНЕРСТВА ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ І СІМ'Ї У ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	
2.1. Педагогічна діагностика патріотичної вихованості дітей дошкільного віку.....	57
2.2. Методика організації партнерства ЗДО і сім'ї у патріотичному вихованні старших дошкільників.....	62
2.3. Експериментальна апробація та результати дослідження організації партнерства ЗДО і сім'ї у патріотичному вихованні старших дошкільників..	89
Висновки до 2 розділу.....	96
ВИСНОВКИ.....	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	100

ВСТУП

Виховання патріотизму як необхідної умови формування особистості задеклароване у Законах України «Про освіту» та «Про загальну середню освіту», Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Базовому компоненті дошкільної освіти. Науково-педагогічні засади виховання патріотизму сформульовані у творах основоположників вітчизняної педагогіки Г. Г. Ваценка, А. І. Волошина, О. В. Духновича, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, І. І. Огієнка, С. Ф. Русової, К. Д. Ушинського, Я. Ф. Чепіги, у працях яких ідея виховання любові до своєї землі, рідної мови, формування національної свідомості та самосвідомості особистості, поваги до історичного минулого розглядається як основна у виховному процесі. Теоретико-методологічні засади патріотичного виховання всебічно розкриті у сучасних дослідженнях (О. В. Абрамчук, Г. В. Агапова, Д. Ю. Арабаджієв, А. О. Афанасьєв, І. Д. Бех, О. І. Вишневський, Т. М. Гавлітіна, В. А. Датський, В. А. Дроговоз, В. І. О. С. Духовна-Кравченко, К. О. Журба, В. В. Карлова, О. В. Киричук, В. А. Киричок, К. І. Чорна та інші). Слід відзначити й постійну увагу вчених до патріотичного виховання дошкільників (Л. Артемова, А. М. Богуш, Н. В. Гавриш, К. Крутій, Н. В. Лисенко, Т. І. Поніманська та інші).

Однак у сучасних суспільно-політичних умовах, коли Україна зусиллями наших військових, добровольців, волонтерів відстоює свободу і територіальну цілісність, патріотичне виховання зростаючого покоління набуває особливої значущості й виступає не лише мотивом вивчення національних, історичних, культурних цінностей українського народу, а й усвідомлення ним свого громадянського обов'язку, утвердження якостей громадянина – патріота України, чинника інтеграції нашої нації.

Виховання патріота – процес безперервний, що починається від народження людини й триває все життя. Відомо, що основні риси

громадянина формуються з дитинства під впливом загальнонародних цінностей, у взаємодії особистості з суспільством, яке на кожному етапі репрезентують родина, заклад дошкільної освіти, школа та різноманітні колективи.

Запорукою успішної виховної роботи в навчальному закладі є співпраця педагога з батьками, адже родина впливала і продовжує чинити значний вплив на процес розвитку особистості дитини, а, отже, зробити батьків активними учасниками педагогічного процесу – це важливе й відповідальне завдання вихователя та навчального закладу загалом.

Зміни державної політики в галузі освіти, зокрема реалізація Концепції Нової української школи, спричинили перехід на якісно новий рівень участі сім'ї в освітньому процесі. Партнерство між усіма його учасниками є одним із основоположних принципів Концепції. Він реалізовується у спільній діяльності педагога й дітей, педагога й батьків, що передбачає взаєморозуміння, єдність інтересів і прагнень з метою особистісного розвитку школярів. визнання позитивної ролі сім'ї у вихованні дітей і необхідності взаємодії з нею. Успішне виконання цих завдань стане можливим за умови впровадження ідей Педагогіки партнерства в практику дошкільного виховання.

Отже, проблема вдосконалення спільної діяльності дошкільного закладу освіти і сім'ї є надзвичайно актуальною. Важливе завдання педагогічної науки полягає в тому, щоб дати наукові прогнози, узагальнити накопичений досвід, розробити рекомендації щодо ефективної організації роботи ЗДО та сім'ї у формуванні особистості дошкільників, зокрема і їх патріотичного виховання. Враховуючи актуальність і практичне значення цієї проблеми, обрано тему магістерського дослідження: «Партнерство дошкільного закладу і сім'ї у патріотичному вихованні старших дошкільників».

Мета дослідження: обґрунтувати, розробити та апробувати на практиці методичні рекомендації щодо забезпечення умов ефективного партнерства

сім'ї і закладу дошкільної освіти у справі патріотичного виховання дошкільників.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутність основних понять дослідження: педагогічне партнерство, патріотичне виховання.

2. Проаналізувати сучасні форми організації спільної діяльності педагогів закладів дошкільної освіти і батьків щодо патріотичного виховання дітей.

3. Здійснити діагностику рівня патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку.

4. Розробити методичні поради щодо патріотичного виховання дошкільників шляхом спільної діяльності сім'ї і закладу дошкільної освіти й експериментально перевірити їх.

Об'єкт дослідження: процес патріотичного виховання дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: шляхи забезпечення умов ефективної взаємодії закладу дошкільної освіти і сім'ї у патріотичному вихованні дітей.

Методологічною основою дослідження є положення педагогіки та психології, загальної психолого-педагогічної теорії учіння та пізнання, зокрема про взаємозв'язок теорії і практики; концептуальні положення педагогіки і психології щодо організації співпраці закладів дошкільної освіти і сім'ї; особистісно орієнтований, системний, інтегративний та професійно-діяльнісний підходи; ідеї комплексного підходу до навчання та виховання.

Для вирішення визначених завдань використовувались **теоретичні та емпіричні методи дослідження:**

теоретичні - аналіз філософської, історико-педагогічної, педагогічної та спеціальної літератури з теми дослідження; аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду й концептуальних підходів до вивчення проблеми дослідження; аналіз можливостей партнерства ДНЗ та родини до патріотичного виховання дітей;

емпіричні – методи спостереження для виявлення стану дослідженості проблеми в педагогічній теорії і практиці дошкільної освіти; методи діагностування патріотичної вихованості дітей.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження були представлені та апробовані у вигляді доповіді на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2016-2017 н.р.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів і висновків до них, загальних висновків та списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Обґрунтування методики організації партнерства закладу дошкільної освіти і сім'ї у патріотичному вихованні старших дошкільників дало змогу зробити наступні висновки.

1. Визначено роль співпраці педагогів закладу дошкільної освіти і батьків у виховній роботі з дітьми. Зокрема, з'ясовано сутність основних понять дослідження: педагогічне партнерство, патріотичне виховання. Педагогічне партнерство є моделлю стосунків між двома суб'єктами, яка включає взаємодію і співпрацю, рівність прав і обов'язків, повагу та толерантність до автономії і відмінностей партнера, яке виступає фактором активізації позиції вихованців, гармонізації їх особистості і розвитку творчих сил, дозволяє створювати ділові стосунки співробітництва між усіма учасниками соціальної діяльності. Патріотизм визначається як одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. Патріотичне виховання розглядається як цілісний, цілеспрямований, свідомо організований процес становлення та розвитку особистості активного громадянина-патріота України, якому притаманне ціннісне ставлення до Батьківщини, рідної природи, українського народу, історії, матеріальних та духовних надбань суспільства.

2. Проаналізовано сучасні форми організації спільної діяльності педагогів закладів дошкільної освіти і батьків щодо патріотичного виховання дітей, зокрема такі як відвідування родини дитини, день відкритих дверей, бесіда, консультація, семінар-практикум, батьківські збори, круглий стіл, дискусія, усний журнал, брифінг, наочні форми роботи з батьками, батьківська конференція, сімейний клуб тощо. Також визначено їхній виховний потенціал та роль в організації спільної діяльності педагогів закладів дошкільної освіти і батьків щодо патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку.

3. Для ефективного здійснення діагностики рівня патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку насамперед були запропоновані критерії патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку. Критерії містили: 1) емоційно-ціннісний компонент (показники: любов до батьків, своєї родини, відчуття гордості за свій рід; емоційно-ціннісне ставлення до рідного краю, його природи; ціннісне ставлення до Батьківщини, свого народу; терпиме ставлення до представників інших національностей, шанобливе ставлення до їх релігій, культури, традицій); 2) когнітивний компонент (показники: знання свого родоводу; усвідомлення себе членом сім'ї, родини; жителем міста (села); знання основних конституційних прав та обов'язків людини, державних символів України, рідної мови, традицій, культури українського народу; знання правил поведінки людей у сім'ї, суспільстві, традицій миролюбності, безконфліктного проживання з іншими народами); 3) діяльнісно-поведінковий компонент (показники: участь у громадській діяльності з метою зробити свій внесок у розвиток рідного краю; дбайливе ставлення до своєї природи, села (міста), вулиці, оволодіння рідною мовою; ініціативність, активність; участь у традиційних та сучасних святах); 4) рефлексивний компонент (показник: усвідомлення себе частиною українського народу). Подальша діагностика, що проводилася шляхом опитування, засвідчила досить невисокий рівень патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку, що потребувало подальшої роботи з удосконалення цього процесу. Для цього було визначено педагогічні умови ефективного патріотичного виховання дітей дошкільного віку, а саме: розробка програми патріотичного виховання для кожної вікової групи; створення в дошкільному закладі необхідне предметно-розвивальне середовище; підготовка вихователів до роботи з патріотичного виховання, озброєння їх необхідним навчально-методичним забезпеченням; складання плану заходів з підготовки батьків до здійснення патріотичного виховання дітей у родині та участі у виховній роботі ЗДО; задіяння в цій роботі

громадськості, ветеранів війни та праці, народних умільців, представників культури.

4. Розроблено й апробовано методичні поради щодо патріотичного виховання дошкільників шляхом спільної діяльності сім'ї і закладу дошкільної освіти й експериментально перевірити їх. Так, органічне залучення батьків у освітній процес групи сприяло посиленню інтересу дітей до занять і заходів патріотичного спрямування. Представлено окремі заходи, щодо вивчення державних символів України, державних та релігійних свят, українських обрядів тощо, які сприятимуть патріотичній вихованості старших дошкільників. Загалом, експериментальна апробація та результати дослідження організації партнерства ЗДО і сім'ї у патріотичному вихованні старших дошкільників засвідчили ефективність запропонованих методичних порад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абетка чеснот української дитини : практико-орієнтований збірник методичних матеріалів / Авт.-упор. Л.В. Калуська. – Тернопіль: Мандрівець, 2007.
2. Алексюк А.М. Вчення про сутність людини і виховання як суспільно - історичне явище. // Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України – 1998. – С.289-294
3. Алексєєнко Т.Ф. Педагогічні проблеми молодшої сім'ї / М-во освіти України, Ін-т змісту і методів навчання, Ін-т педагогіки АПН Укр. – К., 1997. – 114с.
4. Алексєєнко Т.Ф. Формування соціально-рольової позиції дітей в умовах повної і неповної сучасної сім'ї // Рідна школа. – 2002. – № 6. – С.26-29.
5. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підручник для вищих педагогічних навчальних закладів / Л.В.Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
6. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. // Дошкільне виховання. – 2012.– № 6. – С.6-8
7. Балютіна К.. Горобієвська В. Педагогічна освіта батькам. // Початкова школа. – 1998. – № 1. – С.41-461.
8. Бех І. Д. Виховання особистості : сходження до духовності : наук. вид. / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
9. Бех І. Д. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І.Д.Бех, К. І.Чорна. – К. : Світ виховання, 2007. – 39 с.
10. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. / І. Д. Бех; ред. О.І. Цибульська. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади. – 2003. – 344 с.
11. Богущ А.М. Українське народознавство в дошкільному закладі : навч. посібник / А.М.Богущ, Н.В.Лисенко – К.: Вища школа, 2002. – .407 с.
12. Василівська І. Сімейне виховання: правовий аспект проблем // Право

України. – 1998. – № 6. – С.25-30.

13. Виховуємо громадян-патріотів України : науково-методичний посібник /авт.. кол. за заг. кер. К. Чорної. – Черкаси: видавництво ЧСОІПОПП, 2011. – 273 с.

14. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посіб. – 3-тє вид., доопрац. і доп. – К.: Знання, 2008 – 566 с.

15. Вікторенко І. Особливості пізнавального спілкування молодших школярів у сім'ї // Рідна школа – 2003 – №4. – С.61 -62.

16. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. / Н. П. Волкова. – Вид. 2-ге, переробл., доп. – К. : Академвидав, 2007. – 616 с.

17. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

18. Гнутель Я.Б. Родинно-сімейне виховання // Гнутель Я.Б. Виховна робота в сучасних умовах: теорія і методика. –Тернопіль, 1998. – С. 185-193.

19. 19.Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – 560 с.

20. Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття): затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 96. – К.: Райдуга, 1994. – 61с.

21. Духнович О. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. – Львов, 1957. – 41 с.

22. Закон України "Про освіту" . Освіта. – 1991. 25.06. – С.14.

23. Захарченко В. Мистецтво спілкування в школі-родині // Початкова школа. –1997. – №6. – С.16-17.

24. Істратій М. Консультації для батьків. // Для вас, батьки. – 1999. – №2 – С.44-45.

25. Киричок В.А. Патріотичне виховання молодших школярів у позаурочній діяльності / В кн.: Виховуємо громадян-патріотів України : науково-методичний посібник /авт. кол. за заг. кер. К. Чорної. – Черкаси: видавництво

ЧСОПОПІ, 2011.- с.3-53.

26. Козак І. Українська родинна педагогіка: минуле й сьогодення. // Дошкільне виховання. – 2002. – № 8. – С.6-7.

27. Коменский Я. Сочинения / Я. Коменский. – М. : Наука, 1997. – 480 с.

28. Конвенція ООН "Про права дитини". – К.: АТ «Видавництво, Столиця», 1997. – 32 с.

29. Кононко О.Л. Базовий компонент дошкільної освіти і концептуальні засади, зміст і перспективи впровадження в практику // Педагогічна газета. – 2000 – № 7. – липень. – С. 4.

30. Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді: наказ М-ва освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641 // Інформ. зб. та комент. М-ва освіти і науки України. – 2015. – № 7. – С. 70-95; № 8. – С. 87-95.

31. Коркішко О.Г. Виховання патріотизму молодших школярів у позаурочній виховній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед.. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» – Луганськ, 2004. – 20 с.

32. Красномоовець Л.В., Іова В.Ю. Педагогічні основи організації сімейно-родинного виховання: poradnik батькам та педагогам / За ред. В.І.Войтенка. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 124 с.

33. Лисенко Н.В., Кирета Н. Р. Педагогіка українського дошкільця : навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 208 с.

34. Макаренко А.С. Книга для батьків. – К., 1987. – 340 с.

35. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко. – М. : Просвещение, 1986.– 373 с.

36. Марушкевич А.А., Постовий В.Г. Родинна педагогіка : навчально-методичний посібник. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 216 с.

37. Методы воспитания детей в семье // Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов: Учебное пособие. – М.: Изд.-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – С.355-357.

38. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник / Н. Є. Мойсеюк. – Біла Церква, 2003. – 616 с.
39. Нова українська школа : poradnik для вчителя / під заг. ред. Бібік Н.М. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. – 206 с.
40. Онищук П. В. Педагогічні засади технології формування патріотичних рис в учнів шкіл-гімназій, ліцеїв : автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01 / П. В. Онищук; Прикарпатський ун-т ім. В. С. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1996. – 22 с.
41. Пащенко М.І. Методика роботи з батьками (матеріали до спеціалізованого курсу для студентів). // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9. – С.53-63.
42. Педагогічна культура молодих батьків : методичні рекомендації / Уклад.: В.Г. Постовий, Т.Ф.Алексєєнко. – К.: ІСДО, 1995. – 48 с.
43. Педагогіка : навчальний посібник / В.М. Галузьяк, М.І. Сметанський, І. Шахов. – 2-ге вид., випр. і доп. – Вінниця: "Книга-Вега", 2003. – 416 с.
44. Педагогіка : хрестоматія/ Уклад. А.І. Кузьмінський, Л. Омелянченко. – К.: Знання. – Прес, 2003. – 700 с. – (Навчально-методичний комплекс з педагогіки).
45. Песталоцци И.Г. Избранные сочинения В 2-х т. / Под ред. А.Ротенберг, В.М.Кларина. – М.: "Педагогика", 1981. – 333 с.
46. Подласый И.П., Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов : –учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений, – М.: Издательство ВЛАДОС – ПРЕСС, 2001. – 368 с.
47. 47.Поніманська Т.І. Дошкільна педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: "Академвидав", 2004. – 456 с.
48. Постовий В., Кравченко Т., Міщенко М. Гармонія і дисгармонія стосунків батьків і дітей у сучасній родині // Рідна школа. – 2001. – № 7. – С.33-37.
49. Постовий В.Г. Сучасна сім'я і її педагогіка. К., 1994. – 63 с.

50. Практична педагогіка виховання : посіб. з теорії виховання / за ред. М. Ю. Красовицького; [упоряд. Г. І. Іванюк]. – К.: Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 218 с.
51. Река Ю. Школа, сім'я, громадськість – одне ціле. // Директор школи. – 1999. – №38. – С.5-6.
52. Родинна педагогіка : навч.-метод. посібник / А.А. Марушкевич, В.Г. Постовий, Т.Р. Алексєнко та ін. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 216 с.
53. Родинне вогнище: Зб. для батьків, дітей, вчителів. / Упоряд. М.Й. Людкевич; худож. оформл. Б.Р.Пікулицького. – Львів, Каменяр, 1998. – 133с.
54. Розвиток теорії сімейного виховання в Україні. // Родинна педагогіка – К.,2002. – С.3-2.
55. Сірополко С. Історія освіти на Україні.– Львів, 1937. – 876 с.
56. Скуніна В., Ткаченко Т. Традиції формування гуманних якостей дітей у практиці родинного виховання. // Рідна школа. – 2002. – № 7. – С. 33-34.№ 9. – С. 12-14.
57. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка. – К.: ІСДО, 1996. – 288с.
59. Сухомлинська О.В. Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення // Шлях освіти. – 2010. - №2. – С.10-14.
60. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад, школа, 1978. – 263с.
61. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа. // Вибрані твори. В 5 т. – К.: Рад. школа,1977. – Т. 4. - С.13-14.
62. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. // Вибр. тв.: В 5-ти т. – Т. 5. – К.: Рад. шк., 1977. – С.499-504.
63. Ушинський К.Д. Про сімейне виховання. [Збірник. Упорядник та авт. вступ статті «Мудрий порадник батьків», с. 5-28, канд.. пед. наук. О.Т.Губко]. К., 'Рад. школа", 1974

64. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. / К.Д. Ушинський; редкол. : В. М. Столетов (голова) та ін. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – 488 с.
65. Фіцула М.М. Педагогіка : навч. посібник для вищих педагогічних закладів освіти. К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 528 с. (Альма-матер)
66. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. – К., 1961.
67. Хрестоматія по педагогіке. [Для пед. училищ по спеціальности 2001] Сост. канд. пед. наук, доц. С.Н.Полянський. Изд. 2-е, испр. и доп. М.:Просвещение", 1972. –532 с.
68. Худош Л. Традиційне виховання дітей в сім'ї // Родинне вогнище. – Львів, 1998. – С.14-18.
69. Чепіль М.М. Педагогічні технології : навч. посіб. / М.М. Чепіль, Н.З. Дудник. – К.: Академвидав, 2012. – 224 с.
70. Чорна К. І. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України : метод. посіб. / К. І. Чорна. – Черкаси : ЧОПОПП, 2008. – 40 с.
71. Щербакова К.Й., Григоренко Г.І. У сім'ї росте дитина. – К.: Освіта, 1995. –240 с.